

RAMBAM
RAMBAM

18 / 2009

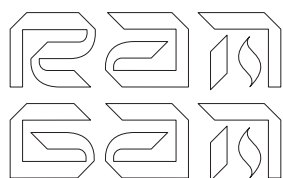
RAMBAM TIDSSKRIFT FOR JØDISK KULTUR OG FØRSKNING

SELSKABET FOR DANSK JØDISK HISTORIE

RAMBAM TIDSSKRIFT FOR JØDISK KULTUR OG FØRSKNING

18 / 2009

RAMBAM

TIDSSKRIFT FOR JØDISK KULTUR OG FORSKNING

NUMMER 18 / 2009

UDGIVET AF
SELSKABET FOR DANSK JØDISK HISTORIE

RAMBAM

Tidsskrift for jødisk kultur og forskning
18 / 2009

RAMBAM er et akronym for

Rabbi Moshe ben Maimun
(Maimonides) 1135 - 1204

Udgives med støtte fra Kulturministeriets
bevilling til almenkulturelle tidsskrifter
og Helga Melchior's Familiefond

Redaktionelt udvalg

Bent Blüdnikow
Silvia Goldbaum Tarabini Fracapane
Ulf Haxen
Vilhjálmur Örn Vilhjálmsson (ansv.)

Redaktionelt panel

Benedicte Brohm
Karoline Henriques
Linda Herzberg
Margit Warburg
Karin Weinholt

Redaktionelle konsulenter

Birgit Blegvad Stenz
Anna Haxen

Grafisk design og dtp

Frank Ruszkai

Udgivet af

Selskabet for Dansk Jødisk Historie

Redaktionens adresse

Tidsskriftet RAMBAM
Jelsbuen 1
2620 Albertslund
rambam@mailme.dk

Tryk

AKA-PRINT A/S, Tilst

ISSN 0907-2160

ISBN 978-87-92282-01-9

Forside

Foto af Moses Levy (ca. 1795-1865)
(Se artikel side 8)

Bagside

Den vandrende Jøde
– fra dansk skillingsvise

Rejsen til Manchester

I'm Elias Levin, sorry I don't speak English
but Jiddish, German and Danish!

Af Erik Henriques Bing

Den eftermiddag i september 2003, da den 94-årige tidligere synagogeforstander og marskandiser Elias Levin fortalte mig om sin netop afsluttede rejse til Manchester, var der strømsvigt i det halve Danmark. Min vej gennem det indre København til Meyers Minde bag Synagogen i Krystalgade myldrede af mennesker. Stemningen var fortættet. Skæbnefællesskab. Folk stødte sammen, medens de talte i mobiltelefon og så spørgende på hinanden. Nogle bar en kværnende transistorradio. Jeg nåede frem til gitterporten foran Synagogen. Hvorfor ringe på, når strømmen var gået? Heldigvis sad fru Fisch i gården og ventede på en læge til sin mand. Hun så mig og tilkaldte plejehjemmets varmemester. Jeg blev lukket ind. Elevatoren virkede ikke, og jeg tænkte: Efter frokosten har Elias Levin måttet tage trapperne op til 3. sal. Jeg bankede på døren med den lille dug af sort fløjel og velkomstordene på hebraisk: *BERUCHIM HABAIM*. – Ja, kom ind! Til min overraskelse sidder Elias Levin ikke som han plejer på stolen ved bordet. Han ligger på sengen. Hviler sig efter trappeturen. Med besvær ... ups! ... kommer han op at sidde på sengekanten og får sin *kippa* på hovedet. Jeg spørger: – Skal jeg komme en anden dag og høre om din rejse til Manchester? – Nej, en aftale er en aftale! Og så sidder jeg med båndoptager og mikrofon (begge batteridrevne), og medens Elias Levin skyder sig ind på emnet ”rejsen til min alt for tidligt døde søns stenafsløring og min sønnesøns bryllup”, tænker jeg på dengang for trekvart år

siden, da jeg sad her på værelset og interviewede ham til bogen *En vintersamtale med Elias Levin*. Hans hukommelse er stor. Hans fortælleglæde større. Vi ved begge, at det nu skal handle om en faders sorg og en farfaders glæde. Vi ved måske også, at vi er i gang med et lille bidrag til dansk-jødisk historie. Da vi er færdige, vender strømmen tilbage.

Elias Levin siger: – Min sorg og glæde ... jeg skal fortælle dig om min sorg og glæde i Manchester. Men først dette: Når man er vant til religionen lige fra barnsben af, så forlader man den ikke. Nogle gør det måske, men de fleste fastholder den. Og når man bevarer religionen, føler man en kærlighed i sig selv. Jeg føler mig knyttet til dette, at der er noget i mig, som følger med mig. Alene tanken om det religiøse bevirker, at mennesket ikke føler sig ensom i modgang. Jeg og min hustru, rabbinerdatteren Sarah, har engang haft en søn Dan. Hende har jeg mistet for mange år siden og nu også min søn Dan Levin.

Han var samme type, som jeg var. Han var meget knyttet til mig, ligesom jeg var knyttet til min far Nachman Simcha Levin, *zichrono livracha* [se noter]. Jeg rejste ofte til Israel for at besøge Dan, og jeg havde den store fornøjelse to gange om året, til *Pesach* og *Rosh Hashanah*, at være sammen med ham. Det var da han studerede ved en *yeshiva*. Han var meget dygtig til at studere, og han havde lyst til

bogen. Det var det eneste af virkelig interesse hos ham. Om der var sol eller regn, så spillede det ingen rolle. Overrabbiner Betzalel Rakow var hans største lærer i Torah og Talmud. Denne lærde mand var født i Frankfurt, flygtet til England og blev en verdenskendt overrabbiner i Gateshead. Byen er en forstad til Newcastle, og her boede Dan med hustru og tre børn. Mange af Englands frommeste jøder finder man i Gateshead.

Dan opholdt sig midlertidigt i Manchester, og hver dag havde jeg kontakt med ham. Han var 50 år og havde efter min mening et godt helbred. Men tirsdag aften den 9. september sidste år sagde han til mig, at han følte sig dårlig. Måske var det bare en forkølelse. Onsdag morgen ringede jeg ham op for at høre, om han havde det bedre. Der var ingen, som svarede. Så ringede jeg om aftenen til nabokonen, som han engang havde givet mig telefonnummeret til. Jeg spurgte, om hun talte jiddish? Ja, det gjorde hun. Om hun havde set Dan? Nej, hun havde ikke set ham den dag. Hun mente, at han var på rejse.

– Alt er sikkert i skønneste orden, sagde hun.
– Det tror jeg ikke, sagde jeg. For han havde fortalt mig, at han var forkølet og ville gå til en læge, som bor i kvarteret. Vil De gøre mig en tjeneste?

– Selvfølgelig hr. Levin.

– Vil De lægge en seddel i hans dør? Skriv, at han skal ringe til mig.

Dan ringede ikke den aften eller nat. Torsdag morgen var jeg urolig og ringede igen til nabokonen og spurgte til ham. Om der var svar?

– Jeg har ikke hørt fra ham, sagde hun.

Så bad jeg hende få en låsesmed til at åbne døren og se, om der mon var sket noget alvorligt. Det havde jeg på fornemmelsen. Hvad der så fandt sted, har jeg senere fået at vide af Dans hustru, min svigerdatter Elin Levin. Låsesmeden åbnede døren, gik ind i stuen og fandt manden siddende i sin lænestol med en bog i hånden. Han sov. De kunne ikke vække ham. De tilkaldte lægen, og han beordrede Dan på hospitalet i ambulance med udrykning. Her under-

søgte de ham og konstaterede, at han havde fået en hjerneblødning.

Alt dette vidste jeg ikke, da jeg fredag morgen var i Synagogen som sædvanlig. Jeg glædede mig til efter gudstjenesten at blive ringet op af Dan og høre hans stemme og vide, at alt var, som det skulle være. Jeg gik tilbage til mit værelse, læste lidt og kom så ned i spisestuen for at indtage min morgenmad.

Her ser jeg overrabbiner Bent Lexner. Han siger:

– Spis nu, så vil jeg tale med dig.

Jeg tænkte, at han nok ville bede mig om et eller andet. Efter at jeg havde spist og *benschet* færdig, kom han hen til mig og sagde alvorligt:

– Jeg kan bare fortælle dig det, som det er. Din søn er død.

– Hvem er død? Min søn Dan?

Overrabbineren nikkede.

– Han skal begraves nu i dag klokken ét.

– Hvor skal han begraves? spurgte jeg.

– I Manchester.

Jeg tænkte mig om og sagde så til overrabbineren:

– Jeg er 94 år. Jeg kan ikke rejse til begravelsen uden forberedelse. Hvad kan jeg gøre andet end at have det hele i tankerne?

Min søn Dan, mit eneste barn. Men jeg tog det roligt. Jeg tav som Aharon ved budskabet om sine sønners død. Man kan ikke gøre noget ved det. Jeg fik flere oplysninger om hans død. Den havde været mild. Han sov ind, og gudskelov at det var sket på den måde. Når jeg ser andre, som har fået en hjerneblødning og er blevet invalider. Det var han dog blevet skånet for i sit liv.

Jeg holdt *shivah*. Der kom besøg af familien og venner. De kom for at kondolere og trøste mig. Jeg sad ikke på en skammel og sørgede, for i min alder har jeg lov til at sidde på en stol. Og jeg gik over i Synagogen og sagde *Kaddish*. Maden blev bragt op. Personalet behandlede mig pænt. De ved ikke noget om det religiøse; men når der er en *ta'anit*, faste, får jeg maden op kl. halv fem om morgenen, det ved

de. Hvis jeg havde boet for mig selv som dengang i Øster Farimagsgade, havde jeg aldrig kunnet opnå noget. Det er svært at bo alene, hvorimod at være her på plejehjemmet, det er trygt. Man kan snakke og få det, som man vil have det.

Jeg husker, da jeg kom til Meyers Minde. Jeg svømmede ligefrem i penge. Men som du ved, har der været tyveri hos mig. Det er snart 10 år siden. Mange gange tænker jeg, at i dag, hvor jeg ikke har noget, har jeg det meget bedre end dengang. Havde jeg haft den formue, som blev taget fra mig, ville jeg kunne gøre alt muligt. Jeg rejste måske rundt i verden halvdelen af året. Ja, havde jeg i dag haft de hundredtusinder af kroner, der blev stjålet, var jeg måske blevet smidt ud fra Meyers Minde. Men nu lever jeg et roligt liv. Jeg får tiden til at gå. Engang jeg var fange i Theresienstadt, gav jeg Vorherre det løfte, at hvis jeg overlevede, ville jeg gøre noget stort for Troessamfundet. Derfor skriver jeg om vores begravelsespladser. Det var mit løfte, og det holder jeg.

Efter Dans død sagde jeg *Kaddish* hver dag i Synagogen. Jeg forsøgte ikke noget. Stenafsløringen på begravelsespladsen i Manchester ville finde sted et lille års tid efter begravelsen. Den begivenhed lå langt fremme i tiden.

Der gik nogle måneder. Pludselig fik jeg at vide, at min sønnesøn Kalman Levin – Dan og Elin Levins søn – skulle giftes. Han sendte mig et fotografi og fortalte, at han var blevet forlovet med en ung dame, Chani Adam. Han havde mødt hende i Ponevitz Yeshiva i B'nei B'rak i Israel. Her studerer de begge. Når de unge sådan et sted taler sammen bare fem gange, så er de forlovet og skal hurtigt giftes. Jeg modtog en invitation til brylluppet på hebraisk og engelsk:

Mrs. E. Levin and Mr. and Mrs. J. D. Adam take great pleasure in inviting you to celebrate the marriage of their dear children Kalman and Chani on Tuesday, September 9th '03, Chupah at 4.00 pm at

the Machzikei Hadass Shul, 17 Northumberland Street, Salford 7, followed by Reception Simchas Choson V'Kallo at 10.15 pm at the Hilton Suite, Bury New Road, Prestwich. We look forward to sharing our simcha with you.

Sammen med invitationen var der en særlig invitation til festmiddagen på Hilton Suite. På den havde Kalman skrevet i hånden: ”Kære Farfar. Vi glæder os alle til at se dig. På gensyn.”

Jeg talte i telefonen med min svigerdatter Elin Levin. Hun fortalte, at stenafsløringen for Dan skulle finde sted på den gamle jødiske begravelsesplads i Manchester dagen før brylluppet, altså mandag den 8. september. Først stenafsløringen på Dans grav, så Kalmans bryllup. Sorg og glæde, hvis du forstår. Min svigerdatter spurgte mig, om jeg ville komme til Manchester eller blive hjemme. Hun sagde også: – Hvis du kommer herover, er det bedst, at du har en ledsager med dig.

Jeg kunne jo ikke komme til Dans begravelse uden forberedelse. Men til stenafsløringen og brylluppet havde jeg rigelig tid. Jeg talte med Marianne Jensen, der er studenterhjelper på Meyers Minde, om hun ville med, og det ville hun gerne. Men da jeg igen talte med Elin Levin, siger hun:

– Jeg har talt med det jødiske alderdomshjem Beenstock Home i Manchester. Her kan du bo. Du kan bare ikke tage en ikke-jøde med. Kun en ortodoks jøde, for sådan er reglerne.

Jeg måtte rejse alene. En lørdag aften, hvor assistent Andrei Aksanov lukkede Synagogen, var hans kone Svetlana med. Jeg hilste på hende og spurgte: ”Hvad bestiller du?” Hun var ansat på et rejsebureau. Det kunne ikke være heldigere. Jeg sagde, at jeg gerne ville have en billet til Manchester. Det skulle hun nok ordne for mig. Efter en morgengudstjeneste fortalte jeg min gode ven Henrik Bodnia om min forestående rejse. Han mente, at der var mulighed for at få en billig billet. Jeg fortalte ham, at Andrei Aksanovs kone var sat på sagen.

Rejsen til Manchester

Henrik Bodnia kontaktede hende, og hun fandt en billet til Manchester tur/retur til 945 kroner i stedet for normalprisen på 6.000 kroner. Henrik Bodnia købte den på Internettet. Jeg var heldig. Jeg kunne ligefrem *forstå*, at jeg skulle af sted.

Eva Budde er natplejerske her på hjemmet, og hun tog sig af pakningen af mine to kufferter. Alt blev lagt i orden, skjorter, undertøj og fodtøj. Der var nok til en rejse til tre lande. Så kom forstander Regitze Hempel op til mig søndag morgen, hvor jeg skulle af sted om eftermiddagen. Hun så efter, om alt nu var i orden. Hun åbnede kufferterne og sagde:

– Det er ikke nok. Du skal have meget mere med. Hun fyldte kufferterne op med mere skiftetøj og jeg ved ikke hvad. Jeg viste hende min billet med flyverens afgangstid. Hun sagde, at jeg skulle have meget mere tid til transporten til lufthavnen, ellers ville jeg komme for sent.

Jeg havde selv bestilt en HT-bus til at hente mig i god tid. Den ringede hun op og aflyste. Hun fik en taxamand til at komme en time tidligere. På mine kufferter blev der fastgjort sedler, der var fremstillet på kontoret:

*Name: Elias Levin
Permanent Address
Meyers Minde
Krystalgade 12
1172 Copenhagen K
DK Denmark
Tele: 0045 33125523
Temporary Address from 8th Sept.
until 15th Sept. 2003
Beenstock Home
19-21, Northumberland Street
Salford
Manchester M7
England
Tele: 0044 0161 792 1515*

Der var tænkt på det hele. Og så ankom jeg til Københavns Lufthavn. Her er det sådan, at Terminal 1 er til indenrigs flyvning og Terminal 2 og Terminal 3 til udlandet. Jeg skulle af sted fra Terminal 3. Men min chauffør kørte mig til Terminal 1. Jeg så på uret. Der var 20 minutter til check-in. Chaufføren måtte nærmest køre hele Amager rundt for at komme frem til den rigtige terminal.

Så stod jeg dér i fortvivlelse. Der var et rejsehold med et halvt hundrede japanere, og det ville tage en time, inden jeg kunne aflevere mine kufferter. Hvad skulle jeg gøre? Jeg bad en bøn til Vorherre og håbede på Hans hjælp. Og pludselig så jeg langt borte en uniformeret dame. Det slog ned i mig: Løb hurtigt over til hende! Jeg tog min rollator og sagde til chaufføren, der stod med kufferterne:

– Vær venlig at vente her.

Så løb jeg, så godt jeg kunne, over til damen og præ-senterede mig og sagde:

– Jeg skal til min søn, rabbiner Dan Levins stenafsløring i Manchester. Kan De hjælpe mig, så jeg når flyveren? Der er kun fem minutter til check-in.

– Men kære hr. Levin, det er ikke min arbejdsuge, sagde hun og ville gå.

Så sagde jeg:

– Ved De hvad, De bedrøver mig meget!

Det kom jeg til at sige til hende. Hun kunne tydeligt se, at jeg var ked af det.

Hun svarede:

– Jeg vil hjælpe Dem. Bed chaufføren køre kufferterne efter mig, så skal jeg ordne det hele ved check-in.

Nu kom der en anden dame med en kørestol til mig, og jeg blev hjulpet frem til passagerkontrollen. På det tidspunkt var chaufføren sikkert glad for at kunne køre hjem og glemme mig. Der var stor kontrol med passagererne. Jeg kunne ikke bare slippe igennem. Jeg måtte op af stolen for at blive undersøgt, tømme lommerne og fremvise mit pas. Men inden jeg fik sundet mig oven på forvirringen, var jeg som den første oppe i flyveren, fik anvist en god plads og lænede mig tilbage i sædet. Vi lettede.

Det var dejligt at flyve, og der var ikke overfyldt

i maskinen. Stewardessen underholdt mig. Jeg fik en stor pakke med engelsk kosher mad. Udmærket mad må jeg sige, laks og frugt og nok til en hel måned.

Så ankom jeg til Manchester Airport. Alle passagererne forlod maskinen. Jeg blev hjulpet ned på landjorden, hvor der stod en kørestol til mig. Jeg havde klaret mig udmærket uden ledsager og uden at kunne tale et ord engelsk. På min jakke havde jeg et plastickort fra Meyers Mindes kontor. Det var sat fast med en stor sikkerhedsnål:

*I'm ELIAS LEVIN
SORRY I don't speak ENGLISH
but
JIDDISH, GERMAN
and DANISH!*

Ingeniør Jakob David Adam er far til Kalmans forlovede, og han tog imod mig. Han taler jiddish og har en stor *mishpoche*. Det var morsomt at se ham med kalot og *tzitzit*. En time senere ankom jeg i hans vogn til alderdomshjemmet Beenstock Home i Northumberland Street.

Her blev jeg modtaget af Rosa Bamberger, et barnebarn af min gamle rabbiner, dr. Winkler fra Machsike Hadass i Ole Suhrs Gade. Hun er sekretær på hjemmet og taler dansk, og det var naturligvis en lettelse. Jeg fik et stort værelse, nr. 13. Beenstock Home er bygget i 1999. Det ligger ved siden af Machzikei Hadass Synagogue. En rampe til kørestole forbinder alderdomshjemmet og Synagogen. Man kan komme til morgengudstjeneste i Synagogen klokken 7, 8 og 9, og der er altid en *minjan*. Der er så mange mennesker, at der næsten ikke er til at ånde. Hver morgen er der *jahrzeit*, og der er altid et stort bord med kager, vin og whisky, som folk kan tage af. Dyre biler holder på parkeringspladsen. I Synagogen er der et levende religiøst og kulturelt liv. Der hænger opslag om kommende foredrag af mænd og kvinder, om underholdning og hyggeligt samvær. Jeg tog nogle opslag med hjem:

*SUNDAY 14 SEPTEMBER
MRS YEHUDIS BARON
IS HERE TO TELL YOU A
"Maaseh"
AT 11:00AM IN THE LOUNGE
Come and listen to a
Shiur by
MRS S BRANDEIS
At 4:00pm in the lounge
JOIN A GAME OF BINGO
With Mrs Fedder
At 8:00pm*

*TUESDAY 16 SEPTEMBER
Join RABBI BRAZIL'S Shiur
On the weekly Parsho
This morning at 11:00am
In the lounge
Gentle Exercises
with Mrs R Reich
At 3:30pm
In the lounge
M – U – S – I – C
WITH MRS M FRIEDLANDER
IN THE LOUNGE AT 8:00PM*

Der var også opslag om indsamlinger til flere formål for eksempel til et par, der skulle vies. Og der stod om én, som skulle til udlandet. Så gik folk rundt og samlede bidragene ind. Rabbineren hedder Mendel M. Schnebalg, en meget venlig gammel mand på 90 år. Synagogen er kolossal, folk strømmer ud fra *mikvaen*. Menigheden har børnehaven og et sygehjem. Og der er det sociale, som jeg beundrer meget. Børnene lærer det sociale i skolen. De kommer til de gamle om morgenen og til middag og tager sig af dem. Jeg ved ikke, om det er en gang om ugen eller en gang om måneden, men de kommer. På den måde lærer de, hvad alderdom er, og det kan de bruge senere i livet.

Om mandagen fandt stenafløringen sted. Der var samlet 25-30 mennesker på den gamle jødiske begravelsesplads i Manchester. Det var familien og venner til Dan. Mange hilste på mig. Begravelsespladsen er på størrelse med vores *Beth olam* i Møllegade, men der er hverken buske eller træer. Der er kun de oprejste sten med inskriptioner, og foran dem er liggende sten hen over graven. Det ser meget smukt ud. Ceremonien begyndte. Klædet blev fjernet fra gravstenen. Den var sort med hvide bogstaver. Rabbineren sagde *El Malei Rachamim* og *Kol Jisrael*. Kalman holdt en pæn tale om sin far. Jeg talte og sagde på jiddish:

Ærede familiemedlemmer og venner af familien! Vi er kommet til denne stenafløring ved gravsted-et for min søn Dan Levin, *Rav Israel Chaim Levin*. et. Vi vil endnu en gang mindes dette gode menneske. Jeg havde som I kan forstå den glæde at kende ham hele hans lange – og alligevel alt for korte – liv.

Jeg husker ham så levende som barn og dreng og ung og som voksen rabbiner. Andre her på egnen husker ham for hans engagement i de jødiske anliggender. Da han forlod os, var det chokerende og smerteligt og sørgeligt. Jeg må i denne stund citere fra 3. Mosebog: *Vajidom Aharon*. Jeg vil gerne som Dans fader takke jer alle for det I betød for ham i hans liv. Tak fordi I hver på jeres måde bidrog til, at han mødte kærlighed og venskab og forståelse. Han oplevede lyse dage med solskin og selvfølgelig også mindre lyse dage. Sådan var det, og sådan er det for os alle. Men uden familien og vennerne ville hans liv have været mørkt og fattigt. Jeg er kommet til denne *Beth olam* fra Danmark på det, der sandsynligvis bliver mit livs sidste flyrejse. Det er ikke nemt at deltage i sin eneste søns stenafløring. Det glæder og trøster mig imidlertid, at jeg ikke kommer her alene. Tak fordi I hver på jeres måde endnu en gang ville samles omkring Dans navn og mindes ham og ære hans minde. Tak til hver eneste af jer! Måtte hans sjæl være forbundet med livets bånd! *Tehe nishmato tzerurah bitzror hachajim!*”

Da jeg havde talt, blev der sagt *tehelim* og *lernet*. Jeg kastede et sidste blik på gravstenen. Så forlod vi begravelsespladsen. Næste dag var der bryllup.

Kalman gik i *mikva* og kom fastende i Synagogen. Det samme gjorde bruden Chani. Rabbiner Mendel M. Schnebalg kom med *ketubahen*, vielsesattesten, og de to vidner skrev under. Så var det i orden. Vi gik ud i gården under fri himmel, hvor *chupahen*, bryllupsbaldakinen, stod. Kalman i hvid kittel og sort frakke stillede sig under den. Så kom *kallahen*, bruden, i hvidt, meget pænt, og blev af sin mor og en anden dame ført syv gange rundt om brudgommen. Rabbineren sagde *brachaen* over et bæger med vin, som brud og brudgom drak af. Kalman satte en ring på Chanis pegefinger. *Ketubahen* blev læst højt af rabbineren, der herefter sagde *sheva brachot*, De syv Lovsigelser. Kalman trampede på glasset og knuste det for at erindre ødelæggelsen af Templet i Jerusalem.

Efter vielsen var der middag i byen på Hilton Suite. Der var næsten 200 mennesker i det store selskabslokale. Efter de ortodokse bestemmelser opholdt

damerne sig bag et forhæng. Jeg sad ved hovedbordet i salen. Ved siden af mig sad ingeniør Jakob David Adam og rabbiner Matisyahu Salomon fra Gateshead. Han var kommet til brylluppet fra en *yeshiva* i USA. Der var ingen taler. Den tale til brudeparret, som jeg havde med hjemmefra, holdt jeg ikke endnu.

Og hvor blev der festet! Glæden var stor og stemningen høj. Man dansede og sang. Herrerne tog mig ud midt på gulvet og dansede omkring mig. Vi afbrød og holdt *mincha* og *ma'ariv* i Hilton Suites synagoge og vendte så tilbage og festede videre. Timerne løb så hurtigt, at man slet ikke forstår det. Men jeg var ked af, at jeg ikke kunne se en eneste dame på grund af dette forhæng. Sent på aftenen blev jeg kørt til Beenstock Home og kunne gå til ro på værelse 13.

Glæderne fortsatte den følgende dag. Der var festmiddag for et mindre selskab hjemme hos brudens søster Dina Goldberg. Hun bor med sin familie i en stor villa, og her holdt jeg min tale for brudeparret:

”Kære Kalman og Chani, kære brudepar! Jeg føler, at jeg har fået en Guds gave, at måtte være til stede her ved mit barnebarns bryllup. I har begge taget den store beslutning sammen at danne et hjem til evig tid. Hvad kan jeg – Kalmans farfar – råde jer til andet end: Vær altid fælles om det, I gør – vær altid enige om det. Jeg husker, da jeg – for mere end et halvt hundrede år siden – kom hjem til København efter en rejse til Finland. Jeg havde min hustru, rabbinerdatteren Sarah ved min side. Far velsignede os begge og sagde: – Elias, det vil gå jer godt, hvis du husker: *Shema bekaala*. Det råd fulgte jeg. Og det blev et lykkeligt samliv gennem 43 år. Det skal derfor være mit ønske, kære Kalman, at du også husker: *Shema bekaala*. Jeg ønsker jer begge mange sunde og lykkelige år sammen. Jeg ønsker og beder til, at I med Guds hjælp må få børn og børnebørn til glæde for jer og jeres forældre og bedsteforældre. Lad os sammen udbringe en *lechaim* for brudeparret. *Lechaim!*”

Efter talen blev der sunget, og et pænt bord var dækket. Hver dag blev jeg inviteret til *sheva brachot* i forskellige hjem. Man hentede mig, og jeg fik dejlige pladser, og man bragte mig tilbage. Vi talte jiddish, og jeg var så glad og tilfreds. Bedre kunne jeg slet ikke have det.

På Beenstock Home var personalets damer venlige og hjælpsomme. De bærer alle hvide hatte. Var der noget, jeg ønskede, sagde jeg det på jiddish, og de gentog det gennem mikrofonen. Straks blev det ordnet. Det var en oplevelse at få et bad. Herrerne bliver vasket af herrer, damerne af damer. Hjemmet har en ekstra bil med chauffør. Jeg skulle bruge en plade chokolade og forskellige ting og gav bare besked. Så fik jeg en kørsel, selv om det på grund af trafikken tager mindst en time at komme frem til den nærmeste købmandsforretning. Manchester er så stor, at man ikke kan forestille sig det. Hvis jeg var ”Elias den Rige”, som jeg engang var, ville jeg invitere personalet på Meyers Minde derover bare for at overvære en dag på Beenstock Home og se, hvordan det foregår.

Jeg gik også til forelæsning i en stor sal. Der var

næsten ikke en stol at få, og der var mere end 150 mennesker. Man fortalte mig, at de er ved at opføre en større bygning til deres *yeshiva*. Jeg var imponeret. Om lørdagen så jeg drengebørnene med krøller. Det er en verden, en drøm, en god drøm. Om morgenen sælger synagogeforstanderne opkaldene til Torah-læsningen. Hvem vil have *Shlishi*, *Revi'i*, *Chamishi* og så videre? Man byder, og alt bliver solgt.

Machzikei Hadass Synagogue har et ekstra mindre lokale, hvor der også kan holdes gudstjeneste. Her fik jeg en plads, og jeg nåede næppe at sige min første bøn, så kom næste hold. Der er ingen, der snakker. Vi var naturligvis kun mænd. Kvinderne har et tilstødende lokale, som er to gange større end Synagogen i Krystalgade. Det er så store lokaler, at menigheden i København næppe vil kunne forestille det.

I synagogerne er der ikke noget, der hedder pulter. Folk sidder på bænke. Bøgerne står på reoler. Overrabbineren kom i almindeligt mørkt tøj og *tallit* og ikke i ornat. Der er ingen prædiken, for det har man ikke i disse menigheder. Der er forelæsninger af rabbinere på bestemte tider, og de kan erstatte prædiken. Vores overrabbiner Bent Lexner er som bekendt nødsaget til at sige noget om lørdagen.

Beboerne på Beenstock Home blev pålagt at gå i seng og hvile sig hver dag, efter at de havde spist frokost. Fra ét til halv tre kunne man ikke høre en lyd. Om eftermiddagen var der the og kager, og man kunne bare ringe og bede om for eksempel en citronvand. Vi var alle sammen mellem 80 og 100 år. Jeg vil igen sige dig: At opleve, hvordan børnene fra skolen kom for at tage sig socialt af de gamle, det var en drøm. En drøm, som jeg aldrig vil glemme.

Om fredagen før Shabbat så jeg folk parkere deres store biler. Man kan leje værelser på hjemmet og overnatte. Der kan bo en snes mennesker. Det glædede mig at se, hvordan de besøgende tog sig af deres pårørende, de gamle mennesker. Nogle var jo demente. Jeg havde den store lykke fredag aften at blive bedt om at sige *kiddush*. Det gjorde jeg, og vi var 70-80 mennesker i lokalet. Så bad de mig også om at *bensche*, og jeg *benschede* på den danske

måde. Ikke på den rivende hurtige engelske måde, hvor ordene glider over i hinanden, og man næsten ikke kan følge med. Jeg gav mig god tid, og alle var glade og tilfredse. Jeg følte, at i disse omgivelser kunne jeg leve resten af livet.

Men ... jeg vidste, at det hele snart ville være forbi. Jeg skulle tilbage til Meyers Minde. Om søndagen var der besøg hos mig næsten hvert øjeblik, og de sagde alle sammen:

– Elias, hvorfor skal du rejse? Elias, bliv her.

De var så glade for mig, at de næsten ikke ville give slip på mig. Hvad skulle jeg gøre? Ude er godt, men hjemme er bedst. Alle kom for at sige farvel. Kalman var forbi og tog afsked. Mine to andre børnebørn Esther og Sarah var der også. De havde besøgt mig hver anden dag.

Kalman og Chani læser nu videre på Ponevitz Yeshiva. Jeg sagde til svigerfaren, ingeniør Jakob David Adam:

– Vi lader dem være i fred et stykke tid, så taler vi om, hvordan og hvorledes med fremtiden. Nu skal de først indlogeres og lære hinanden at kende. Så kan man tale med dem om at tage den og den eksamen.

Min svigerdatter ordnede min regning fra Beenstock Home. Kufferterne blev pakket. Jeg forlod værelse 13 og tog afsked med Rosa Bamberger og de andre på hjemmet. En chauffør kørte mig tilbage til flyveren på Manchester Airport. Det var mandag den 15. september, og jeg havde været der en uge. Et par timer senere var jeg tilbage i København.

I lufthavnen satte jeg mig ned på en bænk og ventede på HT-chaufføren. Der kom ikke nogen.

Pludselig lyder det fra højttaleren:

– Elias Levin, vær venlig at henvende Dem på SAS servicecenter!

Et ægtepar hjalp mig med at køre kufferterne. Det viste sig, at chaufføren var kommet til den forkerte terminal. Det var ikke nyt for mig. Han måtte igen køre hele Amager rundt for at finde frem til Terminal 3. Omsider ankom jeg til Krystalgade og Meyers Minde. Det var klokken 10, og jeg sad igen i min

stol på mit værelse. På skrivebordet stod en smuk buket blomster og et brev med et ”Hjertelig velkommen tilbage!” fra Regitze Hempel, Eva Budde, Marianne Jensen og resten af personalet. Telefonen ringede. Det var fra Beenstock Home. Rosa Bamberger ville høre, hvordan det var gået med hjemrejsen.

De følgende tre-fire dage var jeg så træt, at jeg næsten ikke kunne gå. Men jeg kom alligevel i Synagogen hver morgen, middag og aften. Det er så dejligt, at jeg gamle mand på 94 år kan gå lige over gården til min synagoge. For mig er den det væsentligste af alt.

Lørdag morgen blev jeg kaldt op i Synagogen i anledning af brylluppet, og der blev sunget *Hallelujah!* for mig. Gudstjenesten om eftermiddagen og aftenen, *minchra* og *ma'ariv*, var det store for mig. Malmø-synagogen havde 100-års jubilæum, og kantoren var ovre og syngte. Så jeg *lajtede* og sagde *Mi Sheberach* og gjorde *Havdalah*. Jeg følte mig så glad for at være tilbage.

Du siger, at jeg nu har et evigt minde om en vellykket rejse til Manchester. Det er meget rigtigt. Sorgen ved stenafsløringen holdt jeg borte fra glæden ved brylluppet. Jeg har et evigt minde, ja, og i mine bønner takker jeg Herren for Hans hjælp.

Rejsen til Manchester

NOTER

Beth olam: Evighedens hus, begravelsesplads. **Bensche:** syngte bordbønnen. **Beruchim habaim:** Hjerteligt velkommen. **Bracha:** velsignelse. **Chupah:** bryllupsbaldakin. **El Malei Rachamim:** "Gud, du som er fuld af barmhjertighed ...", siges på begravelsespladsen. **Hallelujah!:** hyldestsang i synagogen (Davids Salme 150). **Havdalah:** Shabbatens slutningsbøn. **Jahrzeit:** årsdag for forældres død. **Jiddish:** jødisk blandingsprog af tysk og hebraisk. **Kaddish:** lovprisning af Herren. **Kallah:** brud. **Ketubah:** ægteskabskontrakt. **Kol Jisrael:** "Enhver jøde har del i den kommende verden ...", siges på begravelsespladsen. **Lajne:** syngte af Torah på speciel melodi. **Lechaim:** skål! **Lerne:** studere en hellig jødisk tekst og uddrage en lære af den. **Ma'ariv:** aftengudstjeneste. **Machsike Hadass:** Troens Fastholdere, stærkt praktiserende menighed. **Meyers Minde:** plejehjem, Krystalgade 12, København, opkaldt efter hofråd David Amsel Meyer (1763-1813), nedlagt 2007. **Mikva:** rituelt bad. **Mincha:** eftermiddagsgudstjeneste. **Minjan:** mindst 10 jødiske mænd. **Mi Shebe-rach:** "Måtte den, der har velsignet vore fædre Abraham, Isak og Jacob, velsigne enhver den, der i dag er blevet kaldt til Torah'en til Guds ære ...", siges efter Torah-læsningen. **Mishpoche:** familie. **Pesach:** jødisk påske. **Rav Israel Chaim Levin:** Den lærde (ærbødig titel) Israel Chaim Levin (Dan Levins fødenavn). **Rosh Hashanah:** jødisk nytår.

Shema bekåla: "Hør hendes stemme (mening)". **Sheva brachot:** De syv Lovsigelser ved et bryllup. **Shivah:** sørgeuge efter dødsfald. **Shlishi, Revi'i, Chamishi:** tredje, fjerde og femte opkald til Torah-læsningen. **Stenafsløring:** fremvisning af gravsten ca. et år efter begravelsen. **Ta'anit:** faste. **Tallit:** bedesjal. **Tehe nishmato tzerurah bitzror hachajim:** "Måtte hans sjæl være forbundet med livets bånd". **Tehelim:** Davids Salmer. **Tzitzit:** skuesnore (her på et lille bedesjal). **Vajidom Aharon:** "Så tav Aharon" (efter to sønners død, 3. Mosebog, kap. 10, v. 3). **Yeshiva:** Torah- og Talmudskole. **Zichrono livracha:** Hans minde til velsignelse.

Rejsen til Manchester er en afskrift af en båndet samtale på plejehjemmet Meyers Minde, Krystalgade 12, København, tirsdag den 23. september 2003. Plastickortet: "I'm Elias Levin, sorry I don't speak English but Jiddish, German and Danish!" er skrevet og udformet af kontorassistent på Meyers Minde, John McKendrick. Rejsen til Manchester udkom som hæfte i 2003 med titlen *I'm Elias Levin, sorry I don't speak English but Jiddish, German and Danish!*, udgivet af Forlaget Tågaliden i begrænset oplag og nu udsolgt. Nærværende tekst har minimale rettelser. Elias Levin (1909-2006) ville i 2009 være blevet 100 år.

Fotografier: Jacob David Adam og Erik Henriques Bing.

to attend summer courses in Danish. He fell madly in love with Janna. Janna was unable to return Stefan's affection, and as she revealed to her sister Ina in 1941, she had "still not been able to forget K[urt] Z[eckendorf], despite all efforts".

Another blow was inflicted upon Janna's young life, when Stefan Glücksman was arrested by the Danish authorities in 1941. In 1940-41 the Danish authorities made great efforts to please the Nazi occupants and even offered them stateless Jewish refugees for deportation, in whom the NS-occupants in Copenhagen had no real interest. The German authorities were reluctant to accept sending these people to Germany, but finally did so due to repeated contacts by the Danish authorities. Besides anti-Semitic tendencies in the administration of refugees, the authorities also viewed Jewish refugees as a potential financial burden. These events coincided with the Danish industries benefiting greatly from exporting their goods to Nazi Germany.

Janna did everything she could to prevent Stefan Glücksman's deportation. After the Danish Ministry of Justice decided to deport him, and the Gestapo in Flensburg made it possible, he was imprisoned in Flensburg to be transported later to the concentration camp Sachsenhausen and onwards to the notorious Gross-Rossen, an SS-camp and quarry in Silesia, where he was killed in November 1941.

Janna witnessed the Nazi horrors more closely than most Danes. Although she was an open and talkative person, she was never willing to reveal her wartime experiences. But she left behind the correspondence with her Jewish friends. They are an exceptionally important source for history, which is now in the process of being published.

Through the lenses of a refugee *By Vilhjálmur Örn Vilhjálmsson*

RAMBAM plans to introduce one artist annually from now on. Jerry Bergman, photographer and photo reporter, came to Denmark from Tarnow in Poland in 1969. He was one of thousands of Jews, whom Anti-Semitism forced out of Communist Poland. Jerry's photographs from 40 years of Jewish life in Denmark tell their own story. Enjoy! All the photographs are copyright of Jerry Bergman, Copenhagen.

Elias Levin in Manchester *By Erik Henriques Bing*

One day, in September 2002, 94-year-old former second-hand dealer Elias Levin (1909-2006) receives a visit from Chief Rabbi Bent Lexner at the retirement home Meyers Minde in Copenhagen. "I regret to say that your son, Dan Levin, the Rabbi of Manchester, has died", says the Chief Rabbi. Levin wants to go to the funeral, but has no time to make the preparations. A year goes by before he is able to attend the unveiling of the stone in Manchester, after which he goes to his grandson Kalman Levin's wedding to Chani Adam in the same city. It is this plane journey, which now 95-year-old Levin performs alone, that he describes to Erik Henriques Bing after returning home. He describes the unveiling of the stone and the wedding and festivities. At both events, he gives a speech.

In Manchester, he stays at the retirement home Beenstock Home near the Machzikei Hadass Synagogue. He attends dinners and gatherings and admires the strictly orthodox atmosphere at the retirement home where it is traditional for children and young people to visit the old. He does not speak English, but, as the sign he wears on his chest signals: "I'm ELIAS LEVIN, SORRY I don't speak ENGLISH but JIDDISCH, GERMAN and DANISH!" Luck smiles on Levin, everyone is friendly

and helpful towards the old man. His spontaneity and great charm probably opened many doors and hearts to him. A week later, back home at the retirement home in Copenhagen, he describes the trip to Manchester in remarkable detail. On this he concludes: "I have eternal memories, yes, and in my prayers, I thank the Lord for his help."

Nathan's tomcat

By Vilhjálmur Örn Vilhjálmsson

Fritz Nathan was one of the most successful Danish merchants in Iceland after free trade was introduced in Iceland. When Fritz Nathan came to Iceland and started as a grocer in 1906, the country, which is 2.1 times larger than present-day Denmark, was a part of the Danish kingdom.

Due to hard work and being a shrewd businessman Fritz Nathan was very successful in Iceland. He joined forces with another Danish merchant and founded the firm Nathan & Olsen. With no possibility of Jewish life in Iceland, Nathan gradually arranged his businesses in Iceland in such a manner that he could take care of the Denmark office and purchases in Europe. He eventually sold his shares and continued as a producer of cream puffs until his death in 1942. The firm Nathan & Olsen still exists in Iceland. (See further information on Fritz Nathan and the Jews in Iceland in RAMBAM 3 and 12).

Nathan was well-liked among the Icelandic public, in part for his strange sense of humour. Around 1917, Fritz Nathan put up a public notice in the streets of Reykjavík. He was looking for a tricolour tomcat. It was not supposed to have any gray or blue colour, and "should not be painted". Fritz Nathan was willing to pay 10 kroner (about 325 kroner in present-day value) for such a special cat. This was

not to be an ordinary mouser for his stores or warehouses. The cat was most likely needed as a pet for the home in Reykjavík after Fritz married Amelia Friedmann of Stockholm in 1917.

New life in an old synagogue

- Oslo Jewish Museum

*By Mats Tangestuen
and Bjarte Bruland*

Oslo Jewish Museum is located in the city centre east, in a synagogue built in 1921. The area of the city, known as the *Hausmann Quarter*, was the centre of a once vibrant Jewish life. A large portion of the Jews that immigrated to Oslo from 1880 onwards settled in this area and later established shops, workshops and factories.

In the autumn of 1942, the Norwegian Nazi Authorities effectively destroyed the Jewish life in this area of the city of Oslo. The synagogue was requisitioned by the state and used as a storage facility. The death of 766 Norwegian Jews made a second synagogue in Oslo redundant, and it was used as a factory, a storage facility, and in more modern times as a cultural centre for Kurdish immigrants.

In 2005, Oslo Jewish Museum moved into the former synagogue. In September 2008 the first exhibition of the museum, "Freedom is never won once and for all", was opened. A new exhibition is being prepared and will open to visitors in 2010.